

DENTAALISEN AFFRIKAATAN PERILLISET SUOMEN MURTEISSA

ULLA PALOMÄKI

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
TURUN YLIOPISTOSSA
3. LOKAKUUTA 1998

Väitöskirjassani käsitellään vaihtelua, joka koskee sitä äännejonoa, joka on *ts* kirjakielten sanatyypissä *metsä*, mutta joka voi murteittain olla *ʋʋ*, kuten sanassa *meʋʋä*, *hh*, kuten sanassa *mehhä*, *tt*, kuten sanassa *mettä*, *ht*, kuten sanassa *mehtä*, *ss*, kuten sanassa *messä*, ja myös *ts*, kuten sanassa *metsä*. Viimeksi mainittu suomen kaakkoismurteiden variantti voi olla joskus myös affrikaatta, mikä paljastuu *metsä*-sanaa tai vutettaessa: konsonanttiyhtymässä tavuraja on *t:n* ja *s:n* välissä, kuten sanassa *met-sän*, mutta affrikaatan tapauksessa tavuraja on *t:n* ja *s:n* edessä, kuten sanassa *me-tsän*.

Tutkimuksessa käsitellään vain sellaisia *ts:n* vastineiden esiintymistapauksia, joissa tämä äännejono esiintyy ensimmäisen ja toisen tavun rajalla sananvartalossa. *Ts* ja sen murrevastineet ovat usein myös astevaihtelussa, *mettä* : *metän*, *messä* : *mesän* jne. Tutkimuksesta käy ilmi, että mitä enemmän sananmuoto poikkeaa kanonisesta kaksitavuisesta vahva-asteisesta perus-

muodosta, sitä enemmän analogia, toisin sanoen sananmuotojen assosioituminen toisiin sananmuotoihin, vaikuttaa vaihtelun muotoutumiseen. Jo tästäkin syystä jälkita-vujen *ts:n* vastineiden tarkastelu ei ole mah-tunut tämän tutkimuksen piiriin: sen käsitely olisi paisuttanut tutkimusaineiston mahdottomaksi hallita.

Tutkimus jakaantuu synkroniseen ja diakroniseen osaan. Perustana on kuitenkin näkemys, jonka mukaan synkronia ja diakronia ovat erottamattomia: siinä, mis-sä synkroninen vaihtelu kuvastaa muutos-prosessia, diakroninen vaihtelu kuvastaa muutosta. Kysymys on samasta ilmiöstä vain sen eri vaiheissa.

Ts:n vastineiden synkroninen analyysi paljastaa, että varianttien vaihdokset tapah-tuvat maantieteellisen diffuusion kautta. — *Diffuusio* tarkoittaa 'leviämistä, leviämistä-paa'. — Se taas näkyy siten, että varianttien vaihtelua esiintyy aina eri valtavarianttien alueiden rajalla, esimerkiksi savolaisella *mehtä*-alueella esiintyy *mettä*-muotoa vain hämäläisnaapurudessa, mutta ei savolais-murteiden keskusalueella, kaakkoismurtei-den *messä*-alueella taas esiintyy pohjoisen puolella savolainen *ht* ja lännen puolella

hämäläinen *tt*, kauempana naapurien vaikutusalueesta *ss* esiintyy vaihtelutta. Aivan samalla tavoin maantieteellisen diffuusion tietä murteisiin tulee uusia variantteja myös naapurikielistä. Suomen itäisissä murteisissa esiintyy *ht*:n rinnalla *ts*-varianttia karjalan ja venäjän kielen lainoissa, esim. *putsi* 'tynnyri' -sanassa, Peräpohjolan murteisissa esiintyy *ts* lapin lainoissa, esim. *koutsa* 'karhu' -sanassa jne. *Ts*:n eri vastineiden maantieteellinen levikki osoittaa kaiken kaikkiaan siihen suuntaan, että naapurivaikutus, toisin sanoen kielikontaktit, on yksi tärkeimmistä varianttien vaihdokseen vaikuttavista tekijöistä.

Toiseksi *ts*:n murrevastineiden synkroninen analyysi osoittaa, että varianttien vaihdokset tapahtuvat leksikaalisen diffuusion tietä. Tämä merkitsee sitä, että naapurimurteen variantteja omaksutaan murteeseen sana sanalta, lekseemi lekseemiltä. Ensin murteeseen omaksutaan vaikkapa *vitta* *tt*-asuisessa muodossa ja muut sanat ovat *ht*-asussa, seuraavaksi *veitti*, seuraavaksi *ettiä* jne. Harvoin esiintyvät sanat näyttäisivät muuttuvan helpoimmin, usein esiintyvät sanat taas näyttäisivät varioivan helpoimmin. Leksikaalista diffuusiota edustaa myös monien kirjakielisen *ts*:n sisältävien sanojen esiintyminen murrepuheessa, esimerkiksi yleensä *mehtä* mutta *metsähallitus*, *metsästyslupa*, tai yleensä *itte*, mutta *itsenäisyys*, *itsetunto*, *itsevarma* yms.

Kolmas tärkeä varianttien vaihdoksen tie on sosiaalinen diffuusio monine eri tasoinen. Esimerkiksi *ss*-variantti näyttäisi olevan häviämässä murrekartalta ilmeisesti siksi, että se on yleisesti pilkattu variantti, *tt* sitä vastoin on voittamassa alaa neutraalina varianttina. Toisaalta kirjakielen *ts*-varianttia käytetään muodolliseksi koetuissa puhetilanteissa, kun taas murrevarianttia käytetään arkisissa ja kotoisissa puhetilanteissa. Variantti voi vaihtua myös sen mu-

kaan, mitä puheenpartta puhuja pitää presitiisinä, tavoiteltavana mallina, joko sulautukseen johonkin puhujaryhmään, vaikkapa Karjalan evakko uuteen asuin ympäristöönsä, tai vain vaikuttaakseen omasta mielestään »hienommalta».

Kaikki yllä esitetyt *ts*:n vastineiden diffuusiotavat näyttävät toimivan muutosprosessissa. Yhden ja saman puhujan puheparressa esiintyy *ts* ja *ht* tai *ht* ja *tt* tai *ht* ja *ss* jne. ilman, että hänen puheessaan esiintyisi näiden varianttien foneettisia väliasteita. Kun synkroninen variaatio toisaalta kuvaa muutosprosessia ja on siten vain yksi muutoksen vaihe, voidaan ilman muuta olettaa, että muutokset ovat tapahtuneet samalla tavoin myös historiallisesti.

Lounaismurteiden läntisimmässä ryhmässä Eurajoen seutuvilla on näihin päiviin asti esiintynyt kirjakielen *ts*:n asemassa kummallinen variantti *ʈʈ*, kuten esimerkiksi sanassa *meʈʈä*. Mikäli maantieteellisen diffuusion oletus pitää paikkansa, äänten alkuperää on pakko etsiä lännen suunnalta, ja lounaismurteista länteen seuraavana maantieteellisenä kielimuotona on ruotsin kieli. Väitöskirjassani osoitetaankin, että on olemassa runsaasti evidenssiä sellaiselle hypoteesille, että *ʈ* on tullut suomen lounaismurteisiin ruotsin kielestä samoin kuin sen foneettinen ja fonologinen pari *f*:kin.

1800-luvun lopulta Setälän esityksistä alkaen on yleisesti uskottu, että *ʈʈ*-variantti on kehittynyt kantasuomalaisesta *ts*:stä suomen kielen sisäisesti ja artikulatorisin vähittäisin muutoksin. Setälää myöhemmin on esitetty, että kantasuomalainen variantti olisi ollut geminaatta-affrikaatta, mutta *ʈʈ*:n oletus on pysynyt muuttumattomana: se olisi kaikkien nykysuomessa esiintyvien murrevarianttien edeltäjä ja kehityksen välivaihe. Myöhemmin 1900-luvun alkupuolella esimerkiksi Lauri Kettunen ja 1980-luvulla Terho Itkonen ovat esittäneet, että *ʈʈ* olisi syntynyt muinaisissa lounaismur-

teissa ja niistä levinnyt muihin murteisiin; edelleen ϑ :n oletetaan kuitenkin esiintyneen kaikissa murteissa.

Setälän oletus on sinänsä looginen, kun huomioon otetaan se, että hänen aikanaan uskottiin yleisesti, että suomea puhuva väestö tuli nykyisille asuinseuduilleen yhtenä ryhmänä etelästä tai kaakosta ja hajosi vasta täällä nykyisiksi murteiksi. Nykyinen tietämys Suomen asutushistoriasta ja murreryhmien synnystä tekee kuitenkin yleissuomalaisen ϑ -hypoteesin mahdottomaksi. Historiantutkimuksessa jo varhemin mutta murteentutkimuksessakin eksplisiittisesti jo ainakin 1960-luvulta Heikki Leskisen tutkimuksista alkaen on vallalla ollut sellainen käsitys, että nykyiset suomen murteet ovatkin kehittyneet kahdesta täysin erillisestä kielimuodosta. Toisen, tulevien länsimurteiden puhujien asuma-alue on ollut nykyisen Suomen valtion lounaisrannikko ja toisen, tulevan karjalan kielien ja tulevien suomen itämurteiden puhujien asuma-alue on ollut Laatokan luoteis- ja pohjoisrannikko. Ensimmäisenä kristillisenä vuosituhantena, aikana, johon ϑ :n synty ja leviäminen on yleisesti ajoitettu, näiden heimojen asuma-alueiden välillä oli vähimmilläänkin noin 500 kilometriä erämaata. Jos ϑ olisi esiintynyt näissä molemmissa kielimuodoissa, sen olisi sitä paitsi täytynyt esiintyä myös karjalan kielessä, jossa siitä ei ole minkäänlaisia merkkejä. Jos taas ϑ :n synty ja leviäminen oletetaan vielä varhaisemmaksi, sen täytyisi olla esiintynyt myös virossa, jossa siitä ei niin ikään ole merkkiäkään.

Suomen länsimurteet ja itämurteet joutuivat asutuksen vähitellen laajetessa kon-

taktiin toistensa kanssa vasta 1500-luvulla. Vielä silloinkin esimerkiksi Aulis Ojan tutkimusten mukaan lounaismurteiden puhujien asutusalue päättyi korpimaisemiin Pöytyän, Kiskon ja Marttilan pitäjien paikkeilla, siis jo 30–50 kilometrin etäisyydellä lounaisrannikosta. Kun nykyisin yleisen käsityksen mukaan viikinkiretkiinkään ei ole osallistunut suomalaisia, on käsitykseni mukaan mahdotonta, että länsimurteista itämurteisiin, puhumattakaan lounaismurteista itämurteisiin, olisi voinut levitä minäkäänlaisia vaikutteita ensimmäisellä kristillisellä vuosituhannella ja ennen 1500-lukua.

Muun muassa edellä esitettyyn evidenssiin nojautuen esitän väitöskirjassani hypoteesin, että suomen murteiden *ts*:n vastineiden variaatio on syntynyt ruotsin kielen vaikutuksesta ja pääosin — *ss*-varianttia lukuun ottamatta — vasta 1500-luvulta alkaen.

Itse asiassa esittämäni hypoteesi ei ole suomen kielen historiassa kokonaan uusi: Lauri Posti on esittänyt, että varhaiskantasuomen aikana yksinäisaffrikaatta *ts* muuttui germaanikontaktien vaikutuksesta *t*:ksi, kuten sanassa *vitoa*, *s*:ksi, kuten sanassa *isä*, ja *h*:ksi, kuten sanassa *kehä*. Väitöskirjassani esitän samat muutokset geminaatoista, geminaatta-affrikaatasta syntyi geminaatta-*tt*, kuten sanassa *mettä*, geminaatta-*ss*, kuten sanassa *messä*, ja geminaatta-*hh*, kuten sanassa *mehhä*, nyt pohjoisgermaanien naapurivaikutuksesta. Kaksi varianttia, *ss* ja *ht*, kuten sanoissa *messä* ja *mehtä*, on tullut Postin esittämän lisäksi. ϑ näyttäisi olevan koko variaation synnyttäjä ja *ht* tämän variantin yksi substituutti. ■

ULLA PALOMÄKI *Dentaalisen affrikaatan perilliset suomen murteissa. Kielikontakteihin perustuva selitysmalli*. Turun yliopiston Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 59. Turku 1998.

Turun yliopisto, suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Henrikinkatu 3, 20500 Turku